

så länge de pågick. När det hela väl var över fanns inte mycket annat att göra än att ta konsekvenserna, sopa igen spåren och hålla tyst.

Några fackmän och forskare har långt efteråt lämnat intressanta och avslöjande kommentarer om bergssocieteten förutsättningar vid starten 1775.

Anders Lignell – 1800-talets store dalsländske hembygdsforskare – säger: ”Bolaget bestod således av flera män med kunskaper och erfarenheter i bergs- och brukshanteringarna samt många med betydlig förmögenhet ...”

Hjalmar Lundbohm – framträdande geologisk expert under 1800-talet: ”Särdeles sangviniska voro de förhoppningar man gjort sig om silver- och koppargruvornas betydelse och besök vid dem visar tydligen att förhoppningarna varit fast rotade; så mycket arbete är nämligen nedlagt på dessa alldeles värdelösa föremål ej allenast för försöksgruvedrift utan även försköning och med tydligt avseende fäst på stora framtida utsikter.”

1900-talets ledande dalslandsforskare, Anders Edestam, skriver: ”... den samma (bergssocieteten) såväl i fråga om teknisk sakkunskap som finansiell styrka torde haft få motsvarigheter på sin tid.”

Silver och – guld?

Antikens uppfattning, att världen är uppbyggd av fyra element, skapade idén att dessa också var varianter av ett och samma urämne. Under 1700-talet kulminerade detta i övertygelsen att det med ”rätt metod” skulle gå att t.ex. förvandla enklare metaller till ädlare. ”Rätta metoden” skulle vara att uppspara och använda detta femte ämne som dolde sig bakom en rad olika benämningar: ”De vises sten”, ”Laphis philosophorum”, ”Kvintessens” m.fl. Verksamheten kom att präglas av riter, besvärjelser, hemlighetsfulla och egendomliga experiment – som ständigt misslyckades.

Det laborerades uppenbarligen inte bara i Drottningholmsskogarnas dunkel. Den i bergssocieteten och ostindiekompaniet senare så aktiva släkten Grills anfader Anthoni (1610–1675) hade redan 1658 i Bergskollegium uppvisat resultat som kunde ”förvandla enkel metall till ädel”. I det här fallet kopparmalm till något som var ädlare än koppar. Med tre kompanjoner fick han tillstånd att bedriva försök vid Lövåsens silververk i Stora Skedevi. Men han lyckades inte infria förväntningarna, och det gjorde ju inte heller den ”Hedersgubbe” som själve överalkemisten Nordenskiöld i hemlighet besökte i Göteborg.

Att en av drivkrafterna bakom dalslandsprojektet låg i detta upphaussade intresse för alkemin är uppenbart. Moderna tiders uppfattning är att all materia är uppbyggd av ett mycket stort antal grundämnen eller element. För närvarande 105 kända.

*

Ett annat starkt pådrivande men helt legitimt intresse var ostindiehandelns behov av silver för bytesvaluta. Eftersom svenska villkor förbjöd utförsel av inhemskt silvermynt var redan en eventuell möjlighet att få fram silver för egen prägling högtintressant. Hade det lyckats, kunde man begränsat eller sluppet inväxlingen i Spanien.

Kompaniets omfattande affärsverksamhet och därmed mycket stora behov av gångbar valuta kan illustreras med en händelse 1751, då guvernören i Cadiz hos kompaniet konfiskerade 50 000 piastrar (i inväxlat silver eller s.k. Mexico dollar) till ett värde jämförbart med 300 000 daler svenskt silvermynt.

Ostindiedirektörerna, som fälldes för att genom manipulationer i Växelkontoret ha tagit ut två och en halv miljoner daler för silvermyntning, kan ha varit exempel på försök att kringgå de svenska begränsningarna.

Bergs societeten och Bergskollegium

Det första som slår den som drygt 200 år senare försöker reda ut relationerna kring bergs societeten är alla dess mer eller mindre hemliga kopplingar, som formligen ”klistrar” de inblandade personerna vid varandra. Detta skapade alldeles speciella förutsättningar och blev avgörande för hur projektet utvecklades.

En intressant upptäckt är att så många aktörer i gruvbolaget var knutna till Bergskollegium. Det var den tidens centrala ämbetsverk med tillsyn av gruv- och bergs verksamheten. Det hade dessutom en tung betydelse som överdomstol för överklagade mål från dåtidens gruv- och bergstingsrätter. Bergskollegium erbjöd en klart utstakad karriärväg in i den gustavianska ämbetsmannavärlden. Men vi har sett att dess integritet inte räckte till mot tåtdragare längre upp i hierarkin.

Av de i dalslandsprojektet inblandade var inte mindre än tolv under någon tid aktiva också i kollegiet. Under de intensiva startåren 1775–79 ingick Hermelin, Nordenskiöld, Naucmér – även hans far och bror – Svab d.y., Grill, Sandels – far och son – samt Schröderstierna i såväl bergs societeten som Bergskollegium. Swedenborg, vars inflytande inte går att bortse från, tillhörde visserligen en tidigare årgång i kollegiet, men Svab d. ä., Sandels d.ä. och Schröderstierna hade alla varit ämbetsbröder med honom.

Denna indirekta inblandning av en statlig kontrollmyndighet i ett med privat riskkapital finansierat affärsprojekt skapade ju förhållanden som med dagens ögon framstår som närmast groteska. Vad skulle en nutida opinion säga om till exempel

Svensk Bilprovvnings tekniker skulle prångla ut egentillverkade bilar? Eller om Livsmedelsverkets personal började konkurrera i charkuteribranschen?

För två sekler sedan reagerade ingen. Skulle en reaktion funnits, så borde den ju ha kommit från distriktets geschworner eller bergmästare i Bergskollegium.

Trots att Dals Bergssocietets förutsättningar var diskutabla – minst sagt – och bolagets tillkomst illavarslande var det alltså inget som fick statliga tjänstemän med tillsynsansvar och juridiska vapen att s. a. s. kacka i eget bo. Efter åratal av hemlighetsmakeri och dolda förluster slog visserligen den lokale kontrollanten larm. Men först när den förödande ekonomiska pulsåderblödningen inte längre kunde stoppas.

Bergssocieteten och Ostindiska Compagniet

En annan gemensam nämnare är relationerna till det samtidigt opererande – kanske i sitt slag största svenska affärsäventyret – Ostindiska Compagniet. Här blir kopplingarna ännu tätare. Och starkare.

Samma människor och deras anhöriga eller släktingar var engagerade i båda företagen, och tre av de sex i bergssocietetens första styrelse 1779 var också direktörer i Ostindiska Compagniet. Niclas Sahlgren var delägare i Dals Bergssocietet och direktör i Ostindiska Compagniet. Samuel af Ugglas var ordförande i kompaniet och huvudman i bergssocieteten. Clas Alströmer var huvudman i societeten och brodern Patrick var direktör i kompaniet. J. A. Grill (far och son), Carlos Grill och Anthony Grill var samtliga intressenter i kompani och societet. Far och son Lefebure var delägare i båda företagen, liksom Axel Sparre, som uppenbarligen också var Gustaf III:s personlige kunnskapare i de båda bolagen.

Notabelt är också att Arvidsson, Pauli, Lefebure och bröderna Grill representerade den s.k. Skeppsbroadeln, ett antal stenrika och investeringsglada stockholmska grosshandlare med intressen i båda projekten. Det finns därför anledning att något studera hur Ostindiska Compagniet organiserade verksamheten. Dels för att det var samtida och dels för att det i så stor utsträckning hanterades av personer som alltså var involverade i båda företagen.

Tanken ligger nära till hands att det redan etablerade kompaniet fick utgöra förebilden för den nybildade bergssocieteten. Styrelsen bestod av minst tre personer. Kompanjonerna skulle vara ”infödda svenskar eller utlänningar som svurit Sveriges krona tro- och huldhetsed och som tillhörde den protestantiska läran”.

Märklig var den hemlighetsfullhet som omgav kompaniets affärer. Privilegiebrevet förbjöd att namnge aktieägare eller uppge deras insatser. Affärsböckerna var hemliga. De fick på inga villkor visas för utomstående. Det

finns flera förklaringar till hemlighetsmakeriet. Man ville inte att utlänningars verksamhet skulle bli för detaljerat känd. Engelska medborgare var t.ex. förbjudna att befatta sig med någon handel på Ostindien utanför det engelska kompaniet.

Också svenskar var misstroagna och tyckte att vinsterna skulle stanna inom landet. Men det fanns också en utbredd avundsjuka mot inblandade landsmän. Kapitalägare, som inte tilläts delta i ostindiehandeln och dela på vinsterna, kunde ställa till problem och uppvigla opinionen. Därför gjordes företagets verksamhet oåtkomlig för insyn och kritik bl.a. genom bränning av kassaböckerna.

Med Ostindiska Compagniet som förebild verkar det ofrånkomligt att hemlighetsmakeriet skulle bli än värre om nu ekonomisk revolution var en av målsättningarna med gruvbolaget.

Under alla omständigheter kan det ju slås fast att Dals Bergssocietet och Ostindiska Compagniet hade en lång rad gemensamma intressen. Men det fanns få likheter med våra dagars aktiebolag med styrelser, verkställande ledningar, informationskontor, verksamhetsberättelser och bolagsstämmor. De båda företagen hade mycket större släktskap med dåtidens slutna och hemliga ordenssällskap.

Bergssocietetet och ”svågerpolitiken”

Så förenades 1700-talsnoblessen i två samtidiga ekonomiska vågspel. Många var redan knutna till varandra genom en fullkomlig härva av släktrelationer.

Egentligen kunde enbart den här delen av historien varit värd en egen berättelse, men vi nöjer oss med några av de mest iögonfallande exemplen. Och än en gång står han där – främst i raden – ”Huvuddisponenten” och ”Silverbaronen” friherre Samuel Gustaf Hermelin. Han var först gift med societetskollegan Samuel Sandels dotter. När Hermelin efter hennes död 1779 gifte om sig och fick en dotter, så förmäldes denna med den avlidnas bror, den berömde fältmarskalken J. A. Sandels. Hermelin blev på detta sätt både svåger och svärfar till en och samma person. Av tre bröder Alströmer gifte sig två med döttrar till Niclas Sahlgren. Ett av paren fick en dotter som vigdes med en friherre Silfverschiöld. Dennes syster gifte sig i sin tur med tredje alströmerbrodern Patrick som därmed äktade svågern till sin egen brorsdotter. För övrigt med en ålderskillnad på 18 år. Patrick hade i ett tidigare äktenskap varit gift med en kusin till sin nya hustru.

Silfverschiöld hade dessutom en dotter som senare sammanvigdes med en son till Patrick Alströmer.

Axel Sparre var gift med en brorsdotter till Sahlgren.

Generalen Strussenfelt, en av Gustaf III:s vedersakare, var gift med ytterligare en Silfverschiöld.

Hermelins andra hustru var dotter till bankdirektören af Söderling, en annan opponent mot kungen. Dennes hustru gifte senare om sig med en av sahlgrenarna.

Sandels d.ä. hade ju både son och svärson i societeten.

Lägg därtill alla Grill, Arfvidsson, Lefebure m.fl.

I marginalen kan vi också notera att bergssocietetens förste tillsyningsman, swedenborgaren och guldmakaren August Nordenskiöld, hade brodern Carl Fredrik verksam i Stockholm.

Denne man har också gjort sig känd som swedenborgian, rabiat kungahatare och "mystifax".

Bland annat utförde han en översättning av en amerikansk frihetsskrift som gjorde starkt intryck på några av huvudmännen i komplotten mot Gustaf III. Den var författad av frihetskämpen Thomas Payne med den utmanande titeln "Människans rättigheter". Enligt protokoll i Svea hovrätt skall den ha delats ut bland svenska officerare av oppositionsledaren Pechlin i Stockholm.

Carl Fredrik utgav också två periodiska skrifter – "Medborgaren" och "Allmänna Magazinet" – där han misskrediterade kända gustavianer och som slutligen förbjöds av Gustaf III.

Detta sannskyldiga "ormbo" av släktband var ingen tillfällighet utan åtminstone delvis en följd av ambitionen att säkra frälsets villkor och att förhållandevis många blev änkor och änklingar i fertil ålder.

Detta ledde i sin tur till omgiften inom ståndet med kusiner, kusinbarn, svågrar och svägerskor.

Ett vanligt koncept för att säkra de ståndsmässiga rättigheterna var också att åt den omgifte adelsmannens giftasvuxne son utse någon av styvmoderns systerdöttrar.

1700-talet vimlar av dessa adelsäktenskap mellan halvkusiner.

Till alla andra kopplingar kom nu också detta tätknutna nätverk av släkt och familjeband som fullkomligt sammanvävde ägarleden med i praktiken obegränsade möjligheter att hindra insyn, hålla allmänhet och omvärld utanför.

Helt enkelt låta vetskap om planer och resultat så att säga stanna inom familjen.

Malm under Vänern?

Var då Dals Bergssocietet ett falsarium redan från början eller ett illa genomtänkt projekt som havererade under resans gång?

De frågorna har aldrig besvarats av någon av dem som var med.

Men det går att studera de yttre följderna av vad de tog sig för.

Denna kraftigt raserade stenmur står idag på bokverkets plats i Hynån/Verksälven. Sannolikt de sista synliga resterna av Dals Bergssocietets silververk från 1785.

- De prognoser som lockade aktietecknare var om inte medvetet felaktiga så i varje fall våldsamt överdrivna.
- De initiala stora markköpen gjordes genom raider av anonyma bulvaner.
- Det med hänsyn till marknadsföringen katastrofalt dåliga utfallet hölls hemligt under flera år.
- Avyttringen av tillgångarna utfördes uppenbarligen också genom bulvaner till en köpare som snart upptäckte att han blivit pålurad en anläggning som inte gick att använda.

Ingenting talar alltså för att gruvverksamheten i Dalsland var ett seriöst uppslag eller allvarligt menat försök till genomförande. Men om det istället var ett konsekvent falsarium, så går det ändå inte längre att se vem som i så fall vunnit något på det.

På det sättet kommer Dals Bergssocietets verksamhet mellan 1775 och 1791 att förbli en av svensk industrihistorias mest svårförståeliga gåtor. Men slutresultatet blev ändå inte enbart ett groteskt och nedtystat misslyckande. Just det markinnehav, som gång på gång bytte ägare 1791, gav den slutlige köparen utmärkta kort på hand när han några år senare introducerade järnbruksepoken i bygden.

De naoclériska gårdsköpen från 1774 innehöll nämligen några strategiskt viktiga platser utefter ett vattendrag där först två järnbruk och senare två massa- och ett pappersbruk växte fram. Men det var ingenting som silverbaroner, ostindiehandlare eller skeppsbroadel kan ta åt sig äran av.

”Silverfebern” upphörde inte trots det dundrande fiaskot. Under 1800-talets första hälft gjordes upprepade nya försök i några av bergssocietetens sex övergivna gruvor. Fiaskot hade alltså inte fått någon avkylande effekt på ”brända fingrar”. I stället tycks klåfingrigheten ha ökat. Inför detta psykologiska fenomen beslutade Sveriges Geologiska Undersökning (SGU) att 1887 upprätta en samlad bedömning av de dalsländska mineraltillgångarnas egentliga värde. Vi citerar:

Knollens gruva: ”härstädes bör intet lönande arbete kunna drivas, vare sig att silfver eller koppar är målet. Ändå ses den som den minst dåliga ...”

Vassvikens gruva: ”vattenfylld öppning med malmlösa varphögar ... ingen anledning att anta denna vara av något värde ...”

Slädekärrens gruva: ”ingen lönande malm finnes här ...”

Äskekärrens gruva: ”vattenfylld men med påkostade anläggningar vittnande om stora men svikna förhoppningar. Här nedlagda pengar är bortkastade...”

Nötö gruva: ”vattenfylld, obedömlig ...”

Om utfallet dittills hade varit uselt så borde ju SGU:s diagnos framstått som än mer avskräckande.

Men icke!

Knappt hade kontrollanterna dragit bort så var det mer eller mindre hemliga prospekterandet åter i full gång.

1917 gjorde SGU därför en uppföljning och konstaterade då bl.a.:

Slädekärrens gruva: ”uteslutet torde det inte vara att i malmgångens fortsättning under Vätern (gruvan går nu ned till 29 meter) påträffa brytningsbar malm. Förekomsten här är den enda som inte utan vidare kan utdömas ...”

SGU:s färskaste uppdatering är från 1980. Här några smakprov:

Slädekärrensgruvan: ”provborrhningar utförda varvid koppar- och blyhalter på endast någon tiondels procent konstaterats ...”

Havsåsengruvan: ”någon kopparkis, bornit och blyglans ...”

Vassvikengruvan: ”fylld med skräp ...”

Äskekärrensgruvan: ”fortfarande vattenfylld ...”

Inte ingenting tycks alltså enligt SGU under de två senaste seklerna i sak ha förändrats beträffande fyndigheternas status.

Den utplånade silverbyn

I vårt sökande efter förklaringar till det besynnerliga silverfiaskot kan vi naturligtvis inte underlåta att göra ett besök vid dramats huvudarena – den ”vidlyftiga bergslag” som på några få år förvandlades till den dalsländska gruvindustrins ”Ground Zero”. 1700-talets Hynån rinner fortfarande i den branta ravinen c:a 2 000 meter ned till Ärrsjön.

Väg 1236 passerar nu rakt över älvens inlopp som sprängts in i en tunnel och som efter hundratalet meter övergår i vattendragets enda naturliga fall. Under den fortsatta sträckningen ned mot sjön döljs älven och dess stränder av mycket tät och snårig vegetation. Men det går att forcera terrängen till fots efter den norra älvstranden.

Vad finns då att se? Praktiskt taget ingenting som längre minner om 1700-talets korta industriperiod. Vid det inledande vattenfallet kan man hitta en del söndersplittrade murrester. 600–700 meter längre ned står delar av en stenmur tvärs över ravinen.

Murresterna vid inloppet kan möjligen vara fragment från ett tidigare dammbygge. Murrainen i ravinen ser emellertid ut som en källare med fönster där vattnet forsar igenom. Läge och utseende talar för att detta kan vara rester av det bok- och vaskverk som uppfördes 1777-78.

Enligt uppgift skulle detta ha legat c:a 700 meter nedströms hyttan och vaskningsprocessen krävde självfallet stora mängder genomströmmande vatten vilket skulle kunna förklara den besynnerliga placeringen tvärs över vattendraget.

Men även om läget stämmer så går det inte att utesluta att det också kan röra sig om ett senare dammbygge för helt andra ändamål.

Frågan uppstår ju också varför just bok- och vaskverket skulle ha undgått den utplåning som i övrigt drabbade gruvbyn.

Det finns egentligen inte längre någonting kvar på platsen som säkert vittnar om vad som hände – eller ens att det hände just här – för blott två sekler sedan. Med hänsyn till att vattendraget såväl före som efter silverepoken också varit platsen för ett antal kvarnar och sågverk så är tomheten i dag anmärkningsvärd.

Silververket fick sitt vatten från en murad damm. Hyttan var byggd av tegel. Vattenrännan var fotad på en stenmur.

Området kring älven innehöll ett tiotal byggnader och till Gustafshyttan, som nog måste ha varit Sveriges mest kortlivade gruvsamhälle, forslades från en rad olika gruvor tonvis utbrutna stenmassor som till stor del förvandlades till stenskrot.

Av allt detta syns idag ingenting. Som besökare får man en stark känsla av att detta är följdriktigt. Någon måste medvetet ha dragit ett stort streck över räkningen! Igenväxt. Öde. Tyst. Utplånat, är ett ord som osökt infinner sig hos sentida besökare.